

„Jakási nepěkná neřest...“

Homosexualita a socialisticko-realistická literatura

– Roar Lishaugen –

V letech 1931 až 1934 publikoval jistý Pavel Skalník sedm homoerotic-
kých básní v časopisech *Hlas sexuální menšiny* a *Nový hlas. List pro sexuál-
ní reformu* (Skalník 1931a–1934). V průběhu těchto málo let se tematika
jeho básní vyvíjí určitým směrem. Od původně převažujícího důrazu
na motiviku bídy a utrpení, v níž jsou motivy lásky upozaděny, lyrický
subjekt stále více směřuje k intimním náladám. Je to jako by se autor
osudově zamiloval, ovšem nešťastně. O mnoho let později, v roce 1976,
vyšla kniha *Večery se soudruhy* (Šacha 1977).¹ Zde penzionovaný okresní
školní inspektor Vladimír Šacha (1903–1986), někdejší Pavel Skalník,²
vzpomíná na svoje setkání a vřelé přátelství s novinářem Vratislavem
Šantrochem v třicátých letech. Ač vyšla kniha v roce 1976, vzpomínky
vznikly v roce 1957.

Šachovy vzpomínky a Skalníkovy básně mají mnoho společného –
a to nejen skutečnost, že autorem obého, vzpomínek i básní, je tatáž

1 Šlo o druhou část, první část *Večery se soudruhy* vyšla v roce 1958 (Havlíčkův Brod: Krajské nakladatelství).

2 Za zjištění, že se jednalo o totožnou osobu, vděčím historikovi Janu Seidlovi. Potvrzuje to dopis datovaný 20. 5. 1934, který Vladimír Šacha poslal Jirímu Karáskovi ze Lvovic, LA PNP: fond Karáskova galerie, č. inv. 2061.

osoba. Výrazné motivy bídy a utrpení a poklona Oscaru Wildovi nikoli jako umělci, ale jako skutečnému trpícímu člověku ve Skalníkových básních svědčí o politickém přesvědčení autora, který se považoval za žáka Jiřího Wolкера.³ Podobně ukazují různé pasáže Šachova vyprávění citové zaujetí, které se blíží homoerotickým tónům Skalníkových básní. S jistou nadsázkou by se dalo říct, že jen specifický publikační kontext obou textových celků jim dodává definitivní vyznění a smysl.

Mezi těmito dvěma textovými celky, tedy mezi třicátými a padesátými lety, ležely Šachovy zkušenosti z války. Jeho kamarád Vratislav Šantroch byl jako spolupracovník ilegálního vedení KSČ popraven nacisty v roce 1941 a téhož roku byl Šacha sám z politických důvodů zatčen a strávil následující roky v koncentračním táboře Dachau (Bartůškova 2008: 536).

Navíc se odehrály podstatné společenské změny. Relativně tolerantní atmosféra první Československé republiky, která, ač homosexualitu nedelegalizovala, dávala možnost jejího literárního zpracování, byla vyměněna za totalitní praktiky poúnorového Československa. V tehdejší literatuře zmizela homoerotická tematika takřka beze stopy.

Zde se chci věnovat tomuto zmizení homoerotiky z literární kultury a nastínit jeho možné důvody v rámci socialistické společnosti na začátku padesátých let. Tak se chci přiblížit socialisticko-realistické literatuře jako dobovému modelu sebeuchopení, případně sebezapření, a krátce poukázat na její diskurzivní fungování při vytváření „nového člověka“.

Ideologická prudernost

Petr Šámal poukázal na prudernost, která charakterizuje beletrii první poloviny padesátých let (Šámal 2009: 187). Tuto tendenci dokládá mj. porovnáním dvou knih Vaška Káni. V knize *Dva roky v polepšovně* z roku 1930 se otevřeně líčí, jak dozorce nachytá jednoho chovance „při stejnopohlavním styku s druhým kárcem“ a jak se mu ostatní pak posmívají: „Jé, hele, buzík – dláždí trezory – hele, teplej...“ (ibid.: 190). V knize *Válkou narušení* z roku 1951, kde Káňa zapracoval pasáže ze zmíněné knihy, je epizoda přepsána tak, že chovanec je přistižen při „jakési nepěkné pohlavní neřesti“. V obou knihách je však konec stejný: provinilý chovanec vypije lysol (ibid.). V druhé verzi

3 Vyplyvá ze zmíněného dopisu Jiřímu Karáskovi ze Lvovic.

tedy motiv homosexuality, ač se umísťuje do velmi specifického prostředí polepšovny, takřka mizí a hlavně již není přímo pojmenován.

Podle Šámala souvisí tato prudernost s dobovou stalinistickou literární teorií, která odmítala vulgárnost a explicitní sexuální motivy označovala za pornografii. V návaznosti na tento postoj ministr školství Zdeněk Nejedlý kritizoval „buržoazní sprostotu“, která se prý odrážela v „naturalismu moderního umění“ a měla za úkol ukojit dekadentní kapitalisty (ibid.: 187–188). Proletariát naproti tomu potřeboval umění, které by představovalo pozitivní a především zdravé vzory (ibid.).

Tuto didaktickou potřebu vzorů je nutné vnímat v souvislosti s tehdejší všudypřítomnou ideologizací, která se podstatným způsobem odráží také v literatuře. Po únorovém převratu dominovala v oficiálním diskurzu válečná rétorika. Na všech frontách se verbálně válčilo za nový socialistický svět a předložka „o“ se čtvrtým pádem se vyskytovala v mnoha titulech různých publikací, aby bylo jasné, že boj se vede opravdu všude (Činátel 2009: 13). I na poli sexuality se vedl boj. V roce 1949 vyšla brožurka s typickým titulem *O nový sexuální charakter. Studie o pohlavní výchově a dnešní skutečnosti pohlavního života*. Jménem lékařského kolektivu zde formuloval MUDr. Jaroslav Bartůněk zásady nové sexuální výchovy, a tedy i dobové, ideologické chápání sexuality (Bartůněk 1949).

Bartůněk se také odvolává na výchovné vzory a jistě nepřekvapí, že těmito vzory jsou „sovětští lidé“ (ibid.: 11). Vzory mají být „skutečné, dnešní, lidské“, argumentuje Bartůněk, a mají být řízeny socialistickou mravností, která vyrůstá z kolektivních potřeb. Mají sloužit jako podmínka sexuální výchovy a zároveň představovat „pravou cestu sublimace“ (ibid.: 15). Právě sublimaci jakožto „přeměně sexuality v jinou činnost“ přičítá Bartůněk velkou roli.

Potřeba této přeměny úzce souvisí s novým pohledem na sexualitu. Ten vyvozuje Bartůněk z toho, že nejmenším lidským kolektivem je lidská dvojice: muž a žena. Poměr mezi nimi však není především pohlavní, nýbrž platí, že společenský a sexuální vztah jen doplňuje vlastní náplň života, což je „práce a touha po dosažení vyšších cílů“ (ibid.: 5–7). Proto se musí pohlavní výchova zabývat „současnými hospodářskými a sociálními zákony a zákonitostmi“, neboť, jak argumentuje Bartůněk, „závislost politické a sexuální výchovy je přímá a nedílná“ (ibid.: 13–14). Především si musí člověk uvědomovat, že „pracuje a sexuálně žije nejen pro svůj, ale pro společenský život všech lidí“ a následkem toho musí být erotika zařazena „do komplexu vztahů mezi lidmi vůbec“.

Tento postoj souvisí se zásadami „dnešního člověka“, které musí být „určeny v souladu s potřebami okolí a celku“ (ibid.: 11). V žádném případě se nesmí ze sexuální otázky dělat „uzavřený celek“, ale má se o ní mluvit „otevřeně, pravdivě, bez falše a pokrytectví“ (ibid.: 15–16).

O homosexualitě Bartůňek ovšem otevřeně ani pravdivě nemluví, a když už, je to v souvislosti se zjištěním v Kinseyově zprávě, že „aspoň jeden ze tří Američanů se doznává ke styku se stejným pohlavím“ (ibid.: 12). Tím homosexualita slouží Bartůňkovi především k tomu, aby ukazoval, v jakém mravním rozkladu je kapitalistická společnost a implicitně tedy i to, že homosexualita v socialistickém světě neexistuje. Pro Bartůňka totiž Kinseyova zpráva potvrzuje, jak je nový socialistický pohled na sexualitu správný.

Zde by se dalo navázat na pojetí Hanse Günthera o totalitním státu jako umělecké syntéze. Praktiky totalitního státu slaďují všechny sféry života do zdánlivé harmonie, která má násilnou povahu v tom, že zahrnuje prvky toho druhu, které jsou v systému cizorodé. Tak vzniká ostrá hranice mezi tím, co je hodnotné, a co tudíž do zdánlivé harmonie patří, a tím, co je škodlivé. Společnost je tedy polarizována a na neutralitu nezbude místo, protože všechno má stejné cíle a ty jsou založeny na jediném správném výkladu světa (Günther 2006: 106–110, Dokoupil 2007: 264).

Podstatné v Bartůňkově chápání sexuality je její nerozlučné spojení s kolektivními potřebami a se společností jako celkem. Tím se všechna sexualita podřizuje společenskému životu a zatlačuje se do pozadí. Přitom ukazuje Bartůňkovo chápání onu násilnou harmonii v tom, že je silně heteronormativní. Homosexualita je škodlivá, je dokonce symptomem rozkládajícího se kapitalismu a nepatří do harmonické socialistické společnosti. Kolektivní východisko totalitních praktik usiluje o zrušení rozdílu mezi soukromým a veřejným: pracovní a sexuální život jedince jedno jest a má sloužit všem. Sexualita takto pojatá představuje velmi efektivní způsob vymýcení různých úchylek, protože na tajemství jedince a tajnou sexualitu není prostor. Toto stanovisko se projevuje také v socialisticko-realistické literatuře, kde se taktéž dává přednost „veřejnému působení člověka před jeho soukromím“ (Dokoupil 2007: 286). Jde o tendenci „všeobecného zvnějšnění“, tedy o to, aby člověk projevoval svoji osobnost navenek a především svojí prací (ibid.: 263).

Odmítání vulgárnosti a explicitních sexuálních motivů v umění se sice jeví jako prudernost, ale jde spíš o všeobecné ideologické potlačení významu sexuality, které se pak odráží v uměleckých dílech. Jak vysledoval britský badatel John Haynes, je v sovětské kinematografii

téže doby sexuální aktivita sublimována a podřízena požadavkům práce a budování socialismu a následkem této normy je projev „nestydatého“ sexuálního zájmu neomylným znamením nepřítelů lidu (Haynes 2000: 155–156).

Věrná přátelství hrdinných mužů

Umělecké zpracování „nestydatého“ sexuálního zájmu by především zaměřovalo hodnoty: práce a kolektivní potřeby by byly podřízeny sexualitě. Literární postava s takto pojatými rysy by představovala ideologicky neuvědomělého, a tudíž nebezpečného a nespolehlivého člověka.

V budovatelské literatuře budují socialismus především muži. Tito muži představují maskulinitu, která v boji za „nový svět“ překonává jisté primární touhy a vyznačuje se odříkáním, i na poli sexuality (ibid.: 158–159). Skromná reprezentace žen, aspoň v první fázi boje, odráží do jisté míry genderové vztahy v novém socialistickém světě, kde vztahy mezi muži převažují nad „tradičními“, heterosexuálními vztahy. „Noví muži“ se často jeví jako víceméně bezpohlavní (Tomasik 2001: 67, 70). Do popředí se proto dostávají věrná přátelství mezi muži, které spojuje politické přesvědčení a silná vůle bojovat za nový společenský řád.

V stalinistické kultuře se pojem přátelství dokonce zideologizoval odkazem na velké přátelství velkých duchů. Vycházely knihy oslavující jejich přátelství jako například kniha s rudým obalem a titulem *O věrném přátelství Karla Marxe a Bedřicha Engelse* (Ullrich 1949). Z ní se čtenář mj. dověděl, že jejich přátelství „bylo tak dobré, že se vyvinuly spory jen v otázkách matematiky“ (ibid.: 31). Přátelství dvou geniů, především Marxe a Engelse, Lenina a Stalina, Stalina a Gorkého, se interpretovalo jako dokonalý svazek rodící velké myšlenky – marxismu, leninismu, socialistického realismu (Tomasik 2001: 67). Tím se přátelství spojilo s kreativitou, s vytvářením něčeho nového.

V budovatelských románech hrají mužské vztahy a blízká mužská přátelství často velkou roli. Hlavní postavy bývají přátelé, kteří spolu bojují a pracují, aby zvítězili nad nepřáteli, dobývali přírodu nebo neznámé a nebezpečné končiny. Líčení často ztotožňuje kolektiv přátel se skupinou vojáků a z místa děje se stává válečná fronta, kde se neúnavně bojuje za nový svět (ibid.: 71). Tito muži tedy představují maskulinitu, která je líčena jako silně heroická.

Román *Nástup* (1951) Václava Řezáče, vzorové dílo budovatelské literatury (Dokoupil 2007: 282), začíná charakteristicky příjezdem čtyř mužů, kteří se poznali za Pražského povstání, do pohraničí. Jsou však vedeni různými motivy a záhy se skupina rozpadne. Ve středu dění se z nich ocitne komunista Jiří Bagár, předseda správní komise. Mezi Bagárem a jeho nadřazeným Galčíkem existuje důvěrný přátelský vztah. Kromě toho mají oba blízko k důstojníkovi Rudé armády Matvěji Gromovi, který jim několikrát během dramatických událostí přijede na pomoc a je pokaždé odměněn objetími a celováním. Tito muži představují právě onu heroickou maskulinitu, která je rozhodná, nebojácná, fyzicky silná. Kolem Bagára se navíc tvoří skupina mladých a stejně odvážných mužů, kteří si brzy uvědomují správnost komunistické ideologie.

První osídlenci přicházejí v čele se staršími, zkušenými dělníky, kteří mají kníry. Tyto kníry představují jejich maskulinitu a zralost, a je proto charakteristickým znakem, pokud je někteří nemají (srov. Tomasič 2001: 70). O správci textilky se v románu vypravuje, že ustavičně bloudí prsty k „pomyslnému knírku“. Tato postava spolu s lékařem a inženýrem představuje různé kategorie tzv. „měkkýšů“ (Řezáč 1959: 205). Reprezentují podezřelou maskulinitu, nemají upracované ruce ani obličej poznamenané bídou a utrpením, neprojevují sílu ani odvalu, a hlavně neprojevují žádný zájem o nový socialistický svět. V tom se liší od jiných „měkkýšů“ (z nichž je jeden dokonce přirovnán k „městské slečince“ – *ibid.*: 309), kteří uvěří komunistické ideologii. Tím v sobě také realizují mužský potenciál a stanou se příznačně nadsázkovými brigádníky na polích prvních osídlenců.

Heroičtí muži vedou v pohraničí tuhý boj, ale jakmile je ustálen jistý pořádek, dorazí ženy. Ty se v románu doslova distribuují tak, že nakonec nezůstane ani jeden muž bez manželky či známosti. Citová stránka lásky se líčí, ale v souladu s ideologickou pruderností nedojde dál než na polibky a objetí. Román vyvrcholí svatbou Jiřího Bagára a Zdeny Dejmkové, kteří si jsou dobře vědomi kolektivní povahy svého svazku: „Máš-li mě rád jako já tebe, půjdeme-li vůbec někdy spolu, půjdeme jako rovný s rovným a ve svých očích uvidíme nejen sebe, ale všechny, kdo jdou s námi, všechny zítřky, za něž bojujeme, jejich radost a krásu“ (*ibid.*: 295).

Dá se tedy bez nadsázky říct, že v souhrnu je *Nástup* silně heteronormativní román. Tato norma je zesílena výroky jako například: „ženu nemáš, a co budeš dělat s hospodou bez ženy?“ nebo „na chalupě se člověk neobejde bez ženské“ (*ibid.*: 178, 310). Podoba maskulinity, která je bez výjimky heterosexuální, je ovšem také silně politicky

definována: čím uvědomělejší je člověk, tím heroičtější a výraznější je jeho mužskost.

Posedlost „normalitou“

Budovatelské romány se měly zabývat „typičností“. Líčí proto „kolektiv chápaný jako typický vzorek národa“ (Dokoupil 2007: 279). Z této typičnosti se stala agresivní normalita. Romány se snaží vymezit normalitu, která by byla prospěšná všem. Kolektiv a jeho potřeby jsou rozhodujícím měřítkem. Na poli sexuality je tedy jednoznačně prosazována heterosexuality jako obraz normality.

Jako model sebeuchopení mluví tedy budovatelská literatura jasně. Nahlédnutí do jejího diskurzivního fungování při vytváření „nového socialistického člověka“ se nabízí například ve způsobu čtení, který předepisovaly dobové školní osnovy. Z nich vyplývá, že „nejdůležitějším úkolem čtení je *rozběr ideového obsahu díla*“ (Český jazyk 1953: 23). Tohoto obsahu se dobírá právě „rozbořem charakteru hlavních postav, jejich vzájemných vztahů a činů, jejich jednání a chování“. Takový rozběr je prý „jeden z nejdůležitějších prostředků k formování základů marxisticko-leninského světového názoru a mravní výchovy žactva“ (ibid.). Aplikuje-li se tento způsob čtení například na Řezáčův *Nástup*, utvrdí to tedy čtenáře v tom, že povinností člověka s homosexuálním cítěním je zapřít sám sebe.

Věrná mužská přátelství v socialisticko-realistické literatuře představují homosocialitu (srov. Sedgwick Kosofsky 1985). Spojení heroických mužů-bojovníků bývá často zachyceno jako důležitější než vztah mezi ženou a mužem (srov. Mazierska 2008: 188), ovšem především ze společenského hlediska, protože jejich homosociální chování představuje záruku soudržnosti a ustálenosti nového pořádku.

Homosocialita a její normy spolupůsobí, že homosexualita, ke které má svými různými výrazy potenciálně nebezpečně blízko, zmizí. Nabízí se tedy vysvětlení, že umlčením a vyloučením homosexuality ze všech sfér společnosti a umění se uvolňuje prostor pro zobrazení blízkých mužských přátelství. Oslava kamarádské lásky tak poskytuje zdravou hranici, přes kterou do homosociálního mužského světa nemůže proniknout zeslabující a feminizující homoerotismus. Dalo by se tedy říct, že homosociální chování se líčí na úkor homoerotiky a že důraz na heroickou maskulinitu odráží represi homosexuality zabudovanou do společenských norem (srov. Pursell 2008: 111–112).

Právě v tomto kontextu zmíněné vzpomínky Vladimíra Šachy trochu skřípou, ale opravdu jenom trochu. V nich se sice líčí přátelství staršího a mladšího soudruha a jejich společná politická činnost, ale do psaní prosvítají city a něžnost vůči přáteli, které se podobají těm, které vložil Šacha jako Pavel Skalník do svých homoerotických básní. Možná, že to není ani výjimka, která by potvrdzovala pravidlo, protože titul vzpomínek, *Večery se soudruhy*, odporuje interpretaci homoerotických motivů. Ale i tak: Na Žďársku se prý stejně dobře vědělo, že soudruh školní inspektor Šacha žije s jiným soudruhem.

Prameny

BARTŮŇEK, Jaroslav

1949 *O nový sexuální charakter. Studie o pohlavní výchově a dnešní skutečnosti pohlavního života* (Praha: Nákladem ministerstva zdravotnictví)

ČESKÝ JAZYK

1953 *Český jazyk. Návrh učebních osnov pro 6. až 11. postupný ročník všeobecně vzdělávacích škol* (Praha: SPN)

ŘEZÁČ, Václav

1959 *Nástup* (Praha: Československý spisovatel) [1951]

SKALNÍK, Pavel

1931a „Noc před Verdunem“, *Hlas sexuální menšiny*, č. 11, s. 8

1931b „U hrobu Oscara Wilda“, *Hlas sexuální menšiny*, č. 12, s. 12

1932a „Píseň chlapci“, *Hlas sexuální menšiny*, č. 1, s. 5

1932b „Zpěv člověka“, *Nový hlas. List pro sexuální reformu* 1, č. 5, s. 9

1933a „Sen mimo záhon [sic!], tak v titulu, dále v textu „zákon“], *Nový hlas. List pro sexuální reformu* 2, č. 6, s. 93

1933b „Zrada“, *Nový hlas. List pro sexuální reformu* 2, č. 6, s. 116–117

1934 „Sirena“, *Nový hlas. List pro sexuální reformu* 3, č. 3, s. 44

ŠACHA, Vladimír

1977 *Večery se soudruhy* (Brno: Blok) [1976]

ULLRICH, Josef

1949 *O věrném přátelství Karla Marxe a Bedřicha Engelse* (Praha: Práce) [1948]

Literatura

BARTŮŠKOVÁ, Sylva

2008 „Vladimír Šacha“, in Luboš Merhaut (ed.): *Lexikon české literatury 4/I. S–Ž* (Praha: Academia), s. 536–537

ČINÁTL, Kamil

2009 „Čti nahlas a nepřemýšlej o tom“, *Hospodářské noviny*, 16.–18. 10., s. 13

DOKOUPIL, Blahoslav

2007 „Próza“, in Pavel Janoušek (ed.): *Dějiny české literatury 1945–1989 2. 1948–1958* (Praha: Academia), s. 259–327

GÜNTHER, Hans

2006 „Totalitní stát jako umělecká syntéza“, přel. Petr Šámal, *Česká literatura* 54, č. 4, s. 106–118 [2000]

HAYNES, John

2000 „Brothers in Arms: The Changing Face of the Soviet Soldier in Stalinist Cinema“, *The Modern Language Review* 95, č. 1, s. 154–167

MAZIERSKA, Ewa

2008 *Masculinities in Polish, Czech and Slovak cinema. Black Peters and Men of Marble* (New York/Oxford: Berghahn Books)

PURSELL, Tim

2008 „Queer Eyes and Wagnerian Guys: Homoeroticism in the Art of the Third Reich“, *Journal of History of Sexuality* 17, č. 1, s. 110–137

SEDGWICK KOSOFSKY, Eve

1985 *Between Men. English Literature and Male Homosocial Desire* (New York: Columbia University Press)

ŠÁMAL, Petr

2009 „Jak se stát socialistickým realistou: přepracované vydání sebe sama“, *Česká literatura* 57, č. 2, s. 172–195

TOMASIK, Wojciech

2001 „The Motif of Male Friendship in Stalinist Mythology“, *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes* 43, č. 1, s. 67–73

“Some kind of nasty vice...” Homosexuality and socialist-realist literature

The Communist takeover in Czechoslovakia in February 1948 initiated a fundamental ideologization of all spheres of life, including art and sexuality. Homoeroticism had been represented in pre-war literature, but now it disappeared, partly because Stalinist literary theory refused vulgarity and promoted “healthy models”, and partly because the focus on collective needs devalued sexuality in general. In the socialist-realist novels of the first half of the 1950s, close male friendships play an important role. Men fighting for a new societal order represent a heroic masculinity which is politically defined and strongly heteronormative, although heterosexual relationships are rendered secondary. The men’s homosocial behaviour defends the emerging socialist world. As this homosociality by its expressions resembles homosexuality, the latter must disappear. By excluding homoeroticism from literature a space for describing close male friendships emerges. Moreover, the celebration of male friendships represents a border over which weakening and feminizing homoeroticism may not reach the homosocial male world. Homosociality is thus rendered at the expense of homoeroticism and simultaneously reflects a socially rooted repression.

Keywords

socialist-realist literature, sexuality, masculinity, male friendship, homosociality, homosexuality